

nodus
launa

modum...

TOLEDO: LA CIUTAT DEL REI

Jorge Morín de Pablos, *Departament d'Arqueologia d'AUDEMA*

Isabel M. Sánchez Ramos, *UCL Institute of Archaeology*

La ciutat de Toledo i el seu territori atresoren un seguit de restes materials de valor excepcional que són la conseqüència més visible d'un ric passat. La seua presència serveix per a recordar que estem davant d'una de les poblacions més importants i complexes de la península Ibèrica, després d'haver-se convertit en capital simbòlica d'immensos imperis, de grans i diferents regnes o de moltes altres demarcacions de caràcter civil, religiós o militar, que van crear els seus propis programes arquitectònics, de vegades sobre els mateixos immobles, i n'han deixat la corresponent empremta.

Aqueixa importància, mantinguda al llarg dels temps, té com a gran referència la capitalitat visigoda, la ciutat del Rei. Va ser llavors, en els anys centrals del segle vi, quan Toledo va començar a destacar en el conjunt de les ciutats de la península Ibèrica, tot i que encara tardara

prop d'un segle a consolidar-se per deixar pas a l'*urbs regia* visigoda que descriuen les fonts.

Va ser en aqueix moment, quan coincideix amb la formació del primer regne autènticament hispà de la història, quan Toledo va deixar de ser una ciutat més, per a convertir-se en el centre simbòlic d'una entitat política destacada i excepcional a l'Europa del seu temps. La principal conseqüència d'aqueixa promoció va ser la construcció de grans complexos arquitectònics que, moltes vegades, van prendre com a exemple les construccions imperials i van provocar un important canvi en l'aspecte de la població.

La consecució d'aquest rang privilegiat va comportar la completa reorganització interna de la ciutat, que va adquirir un nou aspecte de què només coneixem expressions molt parcials. De fet, les poques restes que es coneixen, mostren que Toledo es va transformar en una autèntica capital i, com a tal, en el centre polític, administratiu i religiós de l'Estat visigot. Una formació política ben estructurada, que es va convertir en un dels pocs

< Detall del *Codex Vigilanus* amb la representació de Toledo.
Biblioteca de l'Escorial.

Rei visigot del *Còdex Vigilanus* o *Albeldensis*.
Reial Biblioteca del Monestir de Sant Llorenç de l'Escorial.
© Patrimoni Nacional.

regnes que es van consolidar en el panorama polític europeu després de la caiguda de l'Imperi romà. Al seu cap es trobava un monarca que basava el seu poder en l'existència d'una organització estatal plenament desenvolupada i, també, en el domini de la capital i de les seues institucions, que eren aquelles que legitimaven el seu poder. Un fet aquest que explica la necessitat de construir grans edificis administratius on instal·lar l'aula règia i diferents palaus en què albergar els seus principals membres civils i eclesiàstics amb ella relacionats, incloent-hi, en aquest cas, els primers bisbes primats d'Hispania.

Al seu costat van créixer grups de funcionariat i monjos que van ser els responsables de la formació i desen-

volupament d'un focus cultural que es va convertir en el suport ideològic del regne, i va demostrar la seua capacitat per a fer arribar els seus plantejaments i idees a la resta del continent. En ell van participar figures destacades com Julià, Eugeni o Ildefons de Toledo, que es van convertir en una referència indispensable en la cultura europea de l'alta edat mitjana.

Aquesta escassetat de restes immobles a la ciutat contrasta amb la importància de què coneixem en el seu territori més immediat —Santa Maria de Melque, Los Hitos, Sant Pere de la Mata, Guarrazar, etc.—, que es va convertir en un espai privilegiat, tan mític i específic com ho va ser la pròpia capital. Allà es conserven alguns espais que permeten realitzar una bona aproximació a la imatge que van presentar alguns dels monuments més destacats de la ciutat en els segles VI i VII.

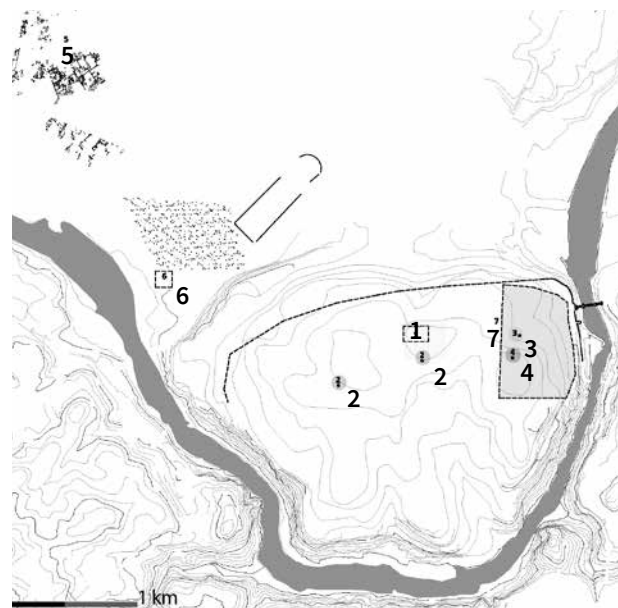
Encara que els precedents ja es poden trobar en època de Teudis i Atanagild, indubtablement va ser durant el regnat de Leovigild (568-586), quan Toledo es va convertir en la seu permanent de la cort visigoda. Gran part de l'èxit de l'elecció de Toledo com a *sedes regia* va tindre a veure amb la seua privilegiada situació geogràfica al centre peninsular i en el punt de gual del Tajo, una situació excepcional que feia de la ciutat un important nucli de comunicacions. Toledo comptava també a favor seu que no s'haguera vist afectat pels desordres del segle V que havien portat la ruïna a altres ciutats de l'interior de la Península, i que mantingueren en peu encara bona part de les infraestructures urbanes d'època romana, com també una bona organització municipal i episcopal. La seua centralitat i allunyament d'altres poders li atorgaven avantatge sobre altres

seus com Narbona o Barcino, alhora que el seu fosc passat com a simple municipi romà no li suposava una rèmora, com va succeir, per exemple, amb *Emerita*, antiga capital de la *Diocesis Hispaniarum*. Un últim aspecte que no ha de menystindre's per a comprendre l'elecció de la ciutat del Tajo com a *sedes regia* visigoda ve donat per l'assentament dels contingents poblacionals *visigots* en la zona central de la Península, tal com deixa palés el mapa de distribució de necròpolis amb elements d'aixovar d'estil danubià.

La ciutat: el nucli palatí i el conjunt episcopal

Els estudis arqueològics realitzats en els últims anys han donat a conèixer una sèrie de complexos arquitectònics i destacades peces sumptuàries dels segles IV i V que demostren la importància de la ciutat en el panorama peninsular. Durant aquesta etapa, i com a resultat del procés de transformació produït en el paisatge urbà, es van abandonar molts dels antics espais públics alhora que van sorgir nous conjunts, generalment —però no exclusivament— eclesiàstics, que reflecteixen de forma ostensible el caràcter urbà de les poblacions de major rang. Aquest és el cas, per exemple, de les muralles i dels immobles destinats a l'administració de l'Estat, com també el de les noves esglésies i catedrals, símbols del creixent poder adquirit per l'Església al llarg d'aquestes centúries.

L'estructura urbana de Toledo durant el període visigot reflectix efectivament aqueixa dualitat, amb un nucli pretorià centrat en el conjunt *palatium*-basílica dels Sants Apòstols Pere i Pau i un altre d'eclesial vinculat al grup episcopal dedicat a Santa Maria. Precisament la ciutatadella o *praetorium* es devia disposar en la part alta de

Planta de *Toletum* en l'època visigoda (segles VI-VII)

© Projecte Sedes Regia Toletana.

1. Proposta d'ubicació de la *ecclesia* de Santa Maria (grup episcopal);
2. Escultura i mobiliari litúrgic associat al grup episcopal de l'època visigoda (carreró de Sant Ginés i convent de Sant Pere Màrtir);
3. Proposta de situació de la *Ecclesia praetoriense* (Església de Santa Maria del Alficén?); 4. Proposta de localització del *palatium* visigot (alcàsser-hospital de Santa Creu-convent Santa Fe); 5. Construccions residencials de la zona nor-occidental extramurs (Vega Baja); 6. Possible ubicació de la basílica de Santa Leocàdia i necròpoli tardoantiga.

la ciutat, pel que fa al control del pont sobre el Tajo, en una disposició urbana que devia perdurar posteriorment en època islàmica. L'església dels Sants Apòstols Pere i Pau apareix en les fonts literàries íntimament vinculada al pretori i a la monarquia. Com a tal, la basílica dels Sants Apòstols era escenari de la cerimònia de benedicció de l'exèrcit abans d'una campanya militar i de l'*ordinatio*

principis dels reis visigots, dos actes que venien a mostrar el caràcter consagrat de la institució monàrquica goda. Aquesta basílica va ser, a més, seu d'un breu bisbat palatí creat per Vamba (672-680). És important subratllar la sorprenent decisió del monarca de crear un nou bisbat a la ciutat (mesura que va en contra de les disposicions eclesiàstiques i que com a tal va ser derogada en el XII Concili, celebrat el 681), perquè certifica la situació de duplicitat —amb una seu catedralícia i una altra palatina— que viu l'urbs per aquesta època.

Hi ha dos aspectes més d'aquesta església pretoriana que són interessants d'assenyalar. Tenint en compte l'ascendent que Constantinoble sempre va tindre sobre la cort visigoda, resulta significatiu que aquesta església no actuara com a panteó regi a imitació de la basílica constantinopolitana dels Sants Apòstols. L'exemple de la basílica fundada per Constantí va ser seguit després per algun rei bàrbar com el franc Clodoveu a París, però no hi ha constància expressa que això fora així en el cas toledà. Al contrari, se sap que la basílica de Santa Leocàdia, que va actuar com a panteó episcopal, va servir també, segons fonts tardanes, com a mausoleu dels reis gots. Així mateix, cal subratllar també que, mentre la basílica constantiniana dels Sants Apòstols estava dedicada al col·legi apostòlic amb el propi emperador com a *isapostolos*, la basílica toledana estava tan sols sota l'advocació dels Sants Pere i Pau, patrons de la seu de l'Imperi occidental i de les gents (entre les quals es comptava la *gens gothorum*), el que només pot entendre's com una manifestació d'independència política del regne got davant de Constantinoble.

Quant als elements d'escultura monumental, hi destaca la concentració en l'àrea de la porta/pont d'Alcántara-alcàsser un seguit de relleus decorats amb discos o medallons que tanquen un motiu de gallons. Aquest tipus de decoració caldria posar-la en relació amb l'emplaçament en la zona d'un magne conjunt civil que només cabria identificar amb l'antic *palatium* got. Aquests motius de gallons són estranys dins de l'art hispanogot, encara que d'alguna manera recorda el tema de les veneres tan apreciades en la iconografia del moment, en edificacions de prestigi com el palau de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). En el mateix sentit parlaria el descobriment d'importants exemplars d'escultura decorativa en la zona, com els frisos amb encreuaments inscrits en estreles de rombes alternats amb discos de gallons. D'aquesta zona també procedix un magnífic sostenidor d'altar decorat amb creu gemada i a l'Hospital de Santa Creu es va descobrir una imposta que presenta idèntica decoració de tipus àulic que hem assenyalat en les peces de l'entorn de la porta d'Alcántara (encreuaments inscrits en estreles i gallons), com també un fragment de placa-nínxol en petxina d'extraordinària execució, peça que sens dubte presidia la decoració d'un important temple, molt possiblement el mateix a què pertanyeria l'altar abans esmentat.

Unes altres troballes disperses suggereixen així mateix la localització en aquesta zona d'una important construcció religiosa: un cancell amb la imatge simbòlica de sant Lluc trobat al passeig del Mirador —que evidentment formava part d'una sèrie de quatre cancells del

Tetramorfs—, un grup de fragments de cancells amb arcs imbricats i trifolis de clara inspiració d'Emerita, una altra placa-nínxol d'estil classicista decorada amb la imatge d'un templet, etc. A aquest nombrós grup cal afegir a més un conjunt de vuit capitells visigots reutilitzats al pati de l'Hospital de Santa Creu. Totes aquestes són peces d'indiscutible qualitat i permeten intuir la procedència d'un conjunt arquitectònic de prestigi i que, segons la nostra opinió, només cal identificar amb l'antic pretori visigot i el seu temple palatí annex.

Com a complement i contrapés del pretori o palau civil es trobava el nucli catedralici, seu de l'autoritat eclesiàstica i principal centre de culte de la ciutat. Al llarg de la setena centúria el bisbat de Toledo va aconseguir *de facto* el rang de seu primada d'Espanya. Aquest títol, no obstant això, no va ser aconseguit sinó després d'un llarg procés en què el bisbe de la ciutat règia va haver d'imposar-se a altres seus que, com Cartagena, Mèrida o fins i tot la mateixa Tarraco, orgullosa de la seua fundació apostòlica paulina, posseïen *a priori* majors mèrits i antiguitat. Des del segle vi, almenys, el bisbe de Toledo havia obtingut ja el reconeixement exprés com a metropolità de les seus de l'interior de la província Carthaginensis, on destacava la mateixa capital provincial llavors en mans dels bizantins. L'any 610, aquest rang metropolità es va veure sancionat per un sínode de bisbes reunits a l'efecte, les conclusions del qual devien ser reafirmades poc després en un *Decretum de ecclesia Toletana* pel propi rei Gundemar. A partir del regnat d'Ervigí, sent bisbe sant Julià (680-690), Toledo va aconseguir el títol de seu primada, imposant la seua dignitat

sobre la resta dels bisbats hispans i aconseguint fins i tot arrancar al poder real la prerrogativa d'intervenció en el nomenament de nous bisbes.

Pràcticament res s'ha conservat de l'antic complex catedralici d'època visigoda. No obstant això, se sap amb una certa seguretat que, com moltes altres del seu temps, l'església catedral estava dedicada a Santa Maria Mare de Déu. Com s'ha dit, no es conserva res de la fàbrica original, si bé tot fa pensar que l'antiga seu d'època visigoda estava emplaçada davall l'actual catedral gòtica i antiga mesquita aljama àrab, no sols per la tradicional superposició d'espais sagrats dins de la ciutat, sinó perquè hi ha constància literària que l'any 871 encara hi havia una església contigua a la dita mesquita. Unes prospeccions efectuades en la dècada dels vuitanta a la catedral pareixen confirmar l'existència d'una construcció de planta de creu grega, amb la capçalera situada en el tram immediat a l'anomenat «pilar de la Descensió», que fa referència al lloc en què la Mare de Déu va posar els seus peus amb motiu del miracle de la imposició d'una casulla a sant Ildefons. Aquest miracle, que reflectia el suport diví a la seu règia visigoda i convertia la Mare de Déu en la principal patrona de la ciutat, ha sigut utilitzat des de llavors per a la defensa de la primacia toledana. La seua representació figura en tots i cadascun dels espais religiosos vinculats a l'església toledana fins als nostres dies.

D'altra banda, un epígraf conservat en una de les columnes de la catedral gòtica informa de la reconsecració *in catolico* de la basílica de Santa Maria durant el regnat de Recared, l'any 587, açò és, el mateix any de la

conversió del monarca. Aquesta inscripció solemnitza la devolució de l'església catedral feta pels arrians al culte ortodox després de superada la crisi de la guerra civil que va enfrontar Leovigild i el seu fill Hermenegild. La inscripció, que va ser traslladada en el segle XVI a un dels patis de la catedral, resa així: «+ In nomine D[omi]ni consecrata ecclesia S[an]cte Marie/ in catolico die primo/ idus aprilis anno feli/citer primo regni d[omi]ni/ nostri gloriosissimi Fl[auii] Reccaredi regis era / dcxxv». La reconsagració del temple al ritu catòlic va ser una de les mesures adoptades per Recared abans de la seua conversió oficial l'any 589. Es degue tractar, aleshores, d'una mesura de profund significat simbòlic que venia a clausurar el sínode de bisbes arrians i catòlics on es van assentar les bases que culminarien posteriorment en la reunió, dos anys més tard, del III Concili de Toledo, el sínode de la conversió oficial dels gots a l'ortodòxia nicena.

També les peces d'escultura decorativa encastades en el pròxim carreró de Sant Ginés es podrien relacionar amb construccions vinculades a aquest nucli catedralici. La decoració a base de veneres, abundant en aquest grup, pareix correspondre's amb un conjunt d'aquest tipus, ja que és característica dels edificis de prestigi d'aquell moment i, com a tal, es troba en nombroses peces de la vila de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València).

△ Inscripció de la reconsagració de la catedral de Santa Maria. Catedral de Toledo. © Projecte Sedes Regia Toletana.

◁ Credo epigràfic. Museu dels Concilis. © Projecte Sedes Regia Toletana.

El grup episcopal devia incloure, a part de l'església catedral, el palau episcopal i algunes altres dependències annexes a aquest, entre les quals hi havia un edifici destinat al ritu baptismal, probablement dedicat a sant Joan Baptista, segons era corrent en l'època, i al qual devia pertanyer la placa-nínxol amb lletres apocalíptiques invertides (tema de caràcter baptismal) i alguns materials constructius més trobats en el transcurs de les excavacions del veí convent de Sant Pere Màrtir.

Dins de la ciutat, van haver-hi a més moltes altres esglésies de què a penes res se sap o es conserva, de manera que és possible parlar d'una gradual cristianització de la topografia urbana a mesura que la influència i el poder de l'Església s'acreixia. Exemplars com les pilastres de l'església de Santa Justa i del Salvador reten bon compte d'aqueix interès benefactor de l'Església toledana. La peça del Salvador, amb el seu repertori d'escenes neotestamentàries, és a més un magnífic exemple d'un fenomen que va haver de ser molt freqüent en l'època, però, que per desgràcia, a penes s'ha conservat: la decoració figurada. La pilastra mostra en una de les seues cares, dividida en diversos registres, diverses escenes de la vida de Jesús que van poder inspirar-se en la decoració d'algun sarcòfag paleocristià de taller romà, o bé formar part d'un cicle homilètic ara per ara no aclarit, que apareixia en algun exemplar manuscrit il·lustrat. En tot cas, no hi ha dubte que el seu caràcter narratiu recorda l'art paleocristià, si bé amb una factura un poc més tosca. Les representacions encarnen quatre escenes relacionades amb diversos episodis de la vida de Crist: tres d'elles de tipus taumatúrgic (curació del cec de naixement, resur-

recció de Llätzer i la curació de l'hemorroïssa) i una altra més de tipus baptismal (diàleg amb la samaritana). En aquesta mateixa església, convertida en mesquita en època islàmica, es conserva un important conjunt de peces decoratives d'època visigoda on destaquen nou pilastres, capitells i un bon nombre de frisos amb motius decoratius molt concrets, que permeten suposar l'existència d'un temple semblant al de Sant Joan de Baños, a Palència: un temple que la major part dels investigadors vinculen amb l'arquitectura toledana del segle VII. Aquestes peces es troben disperses per diferents llenços de la construcció i tenen especial protagonisme en la torre del temple, un antic minaret, en què s'agrupen nombrosos relleus decorats amb sèries de cercles que formen quadrifolis.

Un origen semblant té el conjunt de peces decorades que es coneixen en l'entorn de l'església de Santa Eulàlia, en què destaquen els capitells i les peces reaprofitades en la construcció d'aquesta parròquia en el segle XII, com també els frisos que es conserven i que formen la llinda d'una portada a la plaça de la Creu, que recorden els que acabem de descriure a la torre d'El Salvador.

Els suburbis. La basílica de Santa Leocàdia i els palaus suburbans

En la zona nord-oest del suburbi, en la denominada Vega Baixa, s'emplaçava una important àrea funerària que pareix desenrotllar-se a partir de finals del segle IV o de principi del segle V. Hi destaca el conjunt de tombes trobat a l'actual passeig de la Basílica, que reaprofiten per a la seua construcció diversos elements

Reconstrucció de Toledo en la setena centúria. Il·lustració de Albert Álvarez Marsal, sota la direcció científica de I.M. Sánchez Ramos i Jorge Morín de Pablos. (© Urban landscape of power in the Iberian Peninsula from Late Antiquity to the Early Middle Ages').

funeraris procedents d'alguna necròpolis imperial. Tota aquesta zona, situada a l'oest de l'antic circ romà, es va veure afectada per una àmplia remodelació urbanística, conseqüència de la revaloració d'un xicotet culte local destinat a perpetuar la memòria de la verge i *confessor* Leocàdia. La tradició ha identificat aquesta basílica amb el lloc que avui ocupa l'ermita del Crist de la Vega, encara que és possible que en realitat el *martyrium* es trobara al costat del circ, on antigues excavacions de Pere de Palol van poder constatar l'existència d'un gran edifici amb contraforts, de manera que l'ermita potser era en realitat el monestir associat a la basílica martirial. D'aquest espai

procedeixen la placa nínxol amb crismó i diversos fragments amb el Credo epigràfic.

Durant aquesta època la Vega Baja va aconseguir un cert desenvolupament urbà organitzat entorn de determinats eixos viaris, de què es documenta una ocupació més o menys intensa per a diferents usos domèstics i productius. S'ha volgut veure en això una relació entre la consolidació del regne visigot al llarg de la setena centúria i la transformació constatada al suburbi nord-occidental, definida per una implantació urbanística monumental i jerarquitzada que integrara espais de caire residencial, comercial i artesanal.

Els monestirs toledans

Com a testimonis del creixent poder de l'Església i al mateix temps actuant com a defensa simbòlica de l'*urbs*, Toledo es trobava rodejat de nombroses fundacions monàstiques. Sens dubte, el més famós dels monestirs toledans és el de Sant Cosme i Sant Damià o d'Agali, on es va formar bona part dels bisbes toledans (*Cixil. Vita Ildephonsi*, l 11). Allí es van educar figures tan insignes de l'Església visigoda com els sants bisbes Eladi, Eugeni o Ildefons. La ubicació d'aquest cèlebre monestir és desconeguda a hores d'ara, encara que a partir de l'etimologia del topònim s'ha especulat versemblantment amb la seua situació al costat de la calçada que conduïa a les Gàlies (*ad galiense iter*). En els últims anys s'ha suggerit el seu emplaçament en un lloc pròxim a La Peraleda a partir d'algunes referències d'època medieval. Des del punt de vista arqueològic, s'han realitzat diverses propostes de localització, entre les quals destaca aquella que el situa als voltants dels anomenats palaus de Galiana. D'aquesta manera, l'almunia Al-Mansura o Horta del Rei, ordenada construir entre 1043 i 1075 per Al-Mamum, no devia ser sinó l'hereva històrica de l'antic cenobi visigot. La proposta ens sembla molt probable, per la seua situació a tocar de la calçada de les Gàlies i per la pròpia riquesa agrària del lloc, com també perquè és coherent amb algunes mencions literàries. El conjunt taifa presenta a més una estructura arquitectònica ba-

sada en una planta de tipus bizantí que potser estava inspirada en un conjunt anterior.

El segon dels monestirs esmentats en les actes de l'XI Concili era el de Santa Leocàdia. Pareix lògic suposar que, igual que succeïa a Mèrida amb el monestir de Santa Eulàlia, es trobara situat al costat de l'església martirial del mateix nom. El seu abat firma en segon lloc, probablement per tractar-se d'un monestir vinculat a una església de caràcter palatí com era Santa Leocàdia. Tenint en compte que l'edifici excavat a la vora del circ va poder ser la pròpia basílica martirial, aquest monestir va poder emplaçar-se sota l'actual ermita del Crist de la Vega, donant la raó en part a la tradició generada entorn d'aquest lloc.

La resta del catàleg de monestirs toledans d'època visigoda és conegut únicament per les signatures dels seus abats en l'XI Concili. Així, se sap que hi havia a Toledo un monestir urbà dedicat a la Santa Creu que era escenari de la translació d'una relíquia del *lignum crucis* a la catedral durant la celebració de Pasqua. Un altre dels monestirs toledans citats en les actes de l'XI Concili era el de Sant Miquel, l'abat del qual apareix en les actes sinodals encapçalant l'*ordo abbatum*. És possible, donada la condició de l'arcàngel sant Miquel com a protector de la host celestial, que aquest cenobi es trobara prop del recinte pretorià, potser com a complement monàstic de la basílica dels Sants Apòstols. Finalment, les actes citen el monestir de Santa Eulàlia.